

آرمانشهر در آرای روشنفکران عصر مشروطه ایران

حسن ستاری ساربانقلی*

استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۱۰/۲۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۳/۶)

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بیان مولفه های آرمانشهری روشنفکران عصر مشروطه ایران است. دگرگونی رابطه ایران با مغرب زمین در عصر مشروطه و ظهور و بروز اندیشه های تجدد خواهانه روشنفکری، سبب دگرگونی در اندیشه های آرمان ورز ایرانی در رویکرد به مفهوم آرمانشهر گردید. در پژوهش حاضر، مولفه های اساسی نگرش به آرمانشهر در آرای هشت تن از مشهورترین روشنفکران عصر مشروطه - میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا ملکم خان ناظم الدوله، میرزا آقا خان کرمانی، میرزا یوسف مستشارالدوله، میرزا عبدالرحیم نجارزاده تبریزی مشهور به طالب لوف، حاج زین العابدین مراغه ای به طور عام و عبدالرحیم طالبوف و عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی به طور خاص - مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق به صورت تحلیلی - توصیفی و به صورت مقایسه ای و بر مبنای مطالعات کتابخانه ای استوار بوده است. تعلیم و تربیت بر مبنای اندیشه غربی، آموزش علم به صورت آموزه های غربی، دنیاگرایی، عقل منهای وحی، قانونگرایی، تقلید از مظاهر غرب، از موارد مهم عمومی و اثری، حمل و نقل، تکنومداری، مشارکت مردمی، از موارد خاص مورد توجه در آرمانشهر روشنفکران عصر مشروطه بوده است. تاکید عمده آرمانشهر روشنفکری عهد مشروطیت ناظر بر ارتقای زندگی مادی شهر و فاقد توجه کافی به امور روحانی و معنوی در فضاهای شهری بوده است.

واژه های کلیدی

آرمانشهر، روشنفکر، مشروطه، آرمانشهر روشنفکران مشروطه، عبدالرحیم طالبوف، عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی.

*تلفن: ۰۹۱۴۳۱۳۴۲۶۹، نمابر: ۰۴۱۱ ۳۳۲۸۵۶۰، E-mail: sattari@iaut.ac.ir

مقدمه

دوران مشروطه در ایران به دلیل بازنمایی شرایط خاص و منحصر به فرد خود، روایتگر سیمای آرمانی خاصی از شهر و مفاهیم شهری است. روشنفکران عهد مشروطه به همراه تاثیر نهادن بر جریان های عصر مشروطه، راوی و منعکس کننده قرائت خاصی از آرمان های مرتبط با شهر و شهرسازی و پدیده آرمانشهر در ایران بوده اند. نگرش هایی که روشنفکران عصر مشروطه ایران، به شهر و آرمانشهر مطلوب خود داشته اند؛ چندان مورد توجه عمیق محققان حیطه های شهری در کشور نبوده و بخش تفکرات آرمانشهری روشنفکران عصر مشروطه ایران مورد کنکاش و بازترسیم جدی قرار نگرفته است.

هدف پژوهش حاضر، مطالعه مفاهیم آرمانشهر در اندیشه و آرای هشت تن از مشهورترین روشنفکران عصر مشروطه- میرزافتحعلی آخوندزاده، میرزا ملک خان ناظم الدوله، میرزا آقاخان کرمانی، میرزا یوسف مستشارالدوله، میرزا عبدالرحیم نجارزاده تبریزی مشهور به طالب اوف، حاج زین العابدین مراغه ای، به طور عام و عبدالرحیم طالبوف و عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی به طور خاص- که به طور خاص به مقوله آرمانشهر پرداخته اند- بوده است. تا در نهایت، ویژگی های خاص آرمانشهر مدنظر روشنفکران عهد مشروطیت ایران، مورد بررسی قرار گیرد. بررسی عقاید آرمانی روشنفکران عصر مشروطه به طور عام و دو تن از روشنفکران عهد

آرمانشهر، مکانی که متضمن سعادت و خوشبختی کامل زندگی مردم باشد؛ همواره در آرمان های آدمی نقش بسته است. آرزوی تحقق ایجاد جامعه ای ایده آل در تلفیق مفاهیم معنوی و مادی، صورت های بیانی مختلفی در قالب تفکرها و تمدن های برخوردار از متن آن جامعه ها به خود گرفته است. آرمانشهر گاه در صورت اساطیر و عصر زرین و حماسه های بشری جلوه گر گشته است و گاه در محک بازگویی آرمان های نظام های حاکم. از افلاطون یونانی در کتاب جمهوری در ۳۴۷-۲۷۰ پ م تا عصر اوج درخشش تمدن اسلامی با «اندیشه های اهل مدینه فاضله» فارابی ایرانی و «پروتوپیا» تاملس مور فیلسوف قرون پانزده و شانزده انگلستان ۱۵۱۶ م و فرانسیس بیکن و در دوران جدید رابرت اوئن، شارل فوریه، اتین کاپه^۲ و... همگی کوشیده اند به توصیف آرمانی شهری ایده آل یا همان آرمانشهر مطلوبشان بپردازند. تحقق عدالت، دستیابی به حقیقت، طرح جامعه آرمانی، مفاهیم خیر و شر، برابری و برادری، مفاهیم عقلانی، شیوه های رستگاری آدمیان، مشخصات حکمران و حاکم آرمانشهر، تحقق بهشت این جهانی، و... همگی در اندیشه های آرمان ورزانه اندیشمندان آرمانشهر ذکر گردیده است. تصویری که از شهر آرمانی در سیمای توصیفی نامبردگان ارائه گشته است؛ برحسب مواضع سیاسی و مذهبی و ایدئولوژیکی و فرهنگی عصر خود بوده است.

جدول ۱ تعریف روشنفکر و روشنفکری از منظر اندیشمندان و بیان مولفه های اثرگذار آن در اندیشه های آرمانشهری.

منبع	نویسنده	تعریف و توضیح واژه روشنفکر	مولفه های اثرگذار در اندیشه آرمانشهری
روشنفکران ایرانی و غرب	بروجردی مهرزاد	در اوایل دهه ۱۲۲۰ / ۱۹۴۰ فرهنگستان ایران اصطلاح فارسی روشنفکر را به جای اصطلاح منورالفکر که صیغه عربی داشت، وضع کرد (بروجردی، ۱۳۷۷، ۴۴)	- گفتمانی از اندیشه های ایرانی محور
در خدمت و خیانت روشنفکران	ال احمد جلال	«روشنفکر» کسی است که فعالیت روزانه اش مستلزم نوعی کار فکری آمیخته با ابتکار باشد و این که حاصل کارش راه برای نفع شخصی بلکه برای حل مشکلات اجتماعی در اختیار جامعه بگذارد (آل احمد، بی تا، ۵۸)	مشکلات اجتماعی، اولویت و توجه به منافع عمومی جامعه
فرهنگ علوم سیاسی	افلیخشی علی	«روشنفکری»، جریان معنوی و فرهنگی خاصی است که در قرون ۱۷ و ۱۸ م. در سراسر اروپا به وسیله بیروزی نمایندگی می شد - این جریان به عقل تکیه داشتند و به مسائل دینی و اجتماعی، سیاسی و اقتصادی از جنبه علمی و عقلی نگاه می کردند - افرادی که در ترویج این افکار در میان مردم کوشیدند (افلیخشی، ۱۳۷۴، ۸۰۹)	جریان معنوی، جریان فرهنگی، عقل گرایی، غلبه جنبه علمی-عقلی بر نقلی، ترویج عقل و منطق ابزاری
روشنفکری در تاریخ معاصر ایران	اکبری، زرگری نژاد، آغاچری	روشنفکری در جامعه ما محصول برخورد ما با آن چیزی است که به نام فرهنگ و تمدن و سیاست فرنگی از آن یاد می کنیم. در واقع ما خوانی را نگسترانده ایم؛ بلکه بر سر خوانی فراخوانده شده ایم. ما پدیده روشن فکری را انتخاب کرده ایم؛ این روشن فکری و روشن گری است که ما را اختیار کرده است (اکبری، زرگری نژاد، آغاچری، ۱۳۸۰، ۳۴)	تأثیرپذیری شدید از فرهنگ غربی، حرکت اجباری متناسب با فرهنگ غربی، تأثیر شدید یکسویه تفکر غربی
مجموعه مقالات مدرنیته، روشنفکری، دیانت	به اهتمام سید مجید ظهیری،	فردی که استعداد آن را دارد که یک پیام، نظر، نگرش، فلسفه یا عقیده ای را برای مردم بیان کند روشنفکر است (ظهیری، ۱۳۸۱، ۴۷۰)	بیان پیام و نظر و عقیده در ساحت فکری آرمانشهر، اتخاذ بار فلسفی در بیان آرمانشهر
انسان در قرآن	استاد مطهری	روشنفکری یعنی به موضع و مسئولیت طبقاتی خود آگاه بودن، با فرهنگ و شخصیت ملی خویش آشنا بودن و به روابط خود با همه انسان های دیگر آگاهی داشتن و سعی کردن در آگاهی جامعه و به حرکت در آوردن مردم برای رهایی و آزادی می باشد (مطهری، ۱۳۷۲، ۷۳)	- آگاهی طبقاتی، مسئولیت های اجتماعی، روابط انسانی، آگاهی جامعه، آزادی بخشی
روشنفکری و روشنفکری دینی ایران در سمت حرکت	محمدباقر خرمشاد	روشنفکر از طبقه تحصیل کردگان در جامعه است که با دغدغه های انسانی، اجتماعی، ارزشی، فرهنگی و سیاسی اقدام به موضع گیری در مباحث و مسائل حساس و مهم جامعه خویش و جامعه جهانی می کند ... روشنفکر نسبت به مسائل جامعه خودی و جامعه جهانی و نیز نسبت به آرمانها و بایسته ها احساس مسئولیت و تعهد می کند (خرمشاد، ۱۳۸۲، ۱۲۴-۱۲۳)	تحصیل و تحصیل کردگی، بیان دغدغه های اجتماعی در آرمانشهر، جهت بودن آرمانشهر، احسان تعهد اجتماعی
Encyclopedia Universal's	Encyclopedia Universal's	روشنفکری شامل مجموعه خصالت های... دفاع کردن از آرمانها و شناساندن آنها... دارای امید به آینده و حرکت در آن جهت و همزمان تردید در واقعات و حرکت جهت اصلاح آنها. مخالف هرگونه عقب ماندگی و جهل و خرافات و در جهت رشد و توسل تلاش می کند. منتقد است و تحول خواهد (Encyclopedia Universal's, 1984, 1249-1250)	دفاع از آرمانها در بیان آرمانشهری، حرکت به آینده، امید، مخالفت با جهل در آرمانشهر، تحول خواهی
فرهنگ فارسی لغت نامه دهخدا	معین محمد دهخدا علی اکبر	آنکه دارای اندیشه روشن است، کسی که در امور با نظر باز و متجددانه میگردم (معین، ۱۳۴۲، ج ۳، ۱۶۹۰)	- اتخاذ اندیشه های بدیع - مخالفت با مظاهر آیین های کهن، مخالفت با جمود فکری
نهایم فرهنگی و نقش تاریخی روشنفکران	شفیعی سروساتانی	متورالفکر لقبی است که به تحصیل کرده ها و از فرنگ برگشته های عصر فاجار میدادند. این لقب به تدریج به روشنفکر که ترجمه از واژه انتلکتوئل است، تغییر یافته (شفیعی سروساتانی، ۱۳۷۲، ۲۶۲)	تأثیر شدید تمدن فرنگ، بیان آرمانهای غربی

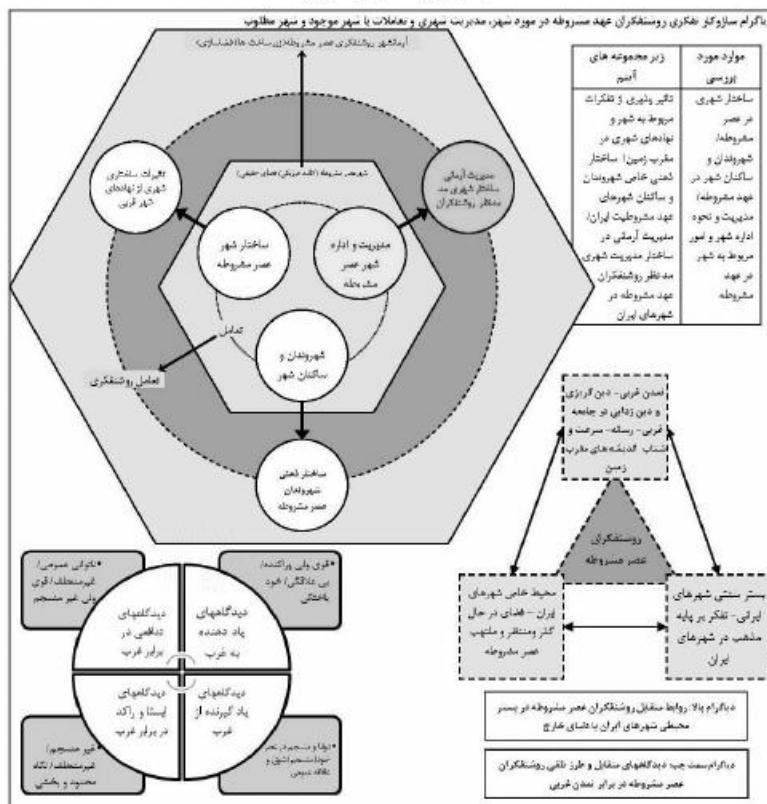
یابی باشد بر درک مفاهیم آرمانشهری در فضای فکری عصر مشروطه.
سوال های اصلی پژوهش
اصول و راهکارها، مفاهیم و اندیشه های شهرسازی در

مشروطه، آرای عبدالرحیم طالیوف در کتاب مسالك المحسنين، و اندیشه های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان، که هر کدام آرمان هایی از فضای ذهنی نویسنده گان را برای آرمانشهر مطلوب خود نوید می دهند؛ می تواند سبب فتح

جدول ۲ شرایط شهر مقدان عهد مشروطه در ایران و تاثیر آن در آرای آرمانشهری روشنفکران عهد مشروطه.

شرایط	شرایط شهر عهد مشروطه	تاثیر بر آرمانشهر روشنفکران عهد مشروطه
شرایط اجتماعی	افزایش جمعیت شهری / کاهش جمعیت ایلی / اهمیت جامعه بازاری در فضای شهری / گسترش شهرنشینی / افزایش خدمات و نیازهای شهری / افزایش حجم بوروکراسی / اخذ بیشتر مالیات از مردم و اجاره مناصب دولتی ، به مزایده گذاردن درآمدهای ولایات / وضع تعرفه و اخذ گمرکات از صادرات و واردات کالا / اخذ وام و قرض از منابع خارجی و تجاری داخلی و واگذاری امتیاز به اروپاییان (زیبا کلام، ۱۳۷۷)	اهمیت خاص شهر و نهادهای شهری / اثر پذیری شدید از شرایط اجتماعی شهرهای عهد اروپا / نقد سیمای شهرهای موجود از بعد اجتماعی / امید بهبود شرایط اجتماعی در ترسیم آرمانشهر / بازترسیم شرایط اجتماعی مطلوب در آرمانشهر
شرایط سیاسی	رویم سلطنتی و استبدادی / تمرکز قدرت و تصمیم گیری در دست پنگ نسا / شاه بالاترین مقام اجرایی و قضایی کشور / ده وزارتخانه زیر نظر و تبعیت کامل شاه در ۱۲۷۰ شمسی / (فوران، ۱۳۷۷) / تبعیض نژادی و جنسیتی در شهرها / حق انتخاب همسر و حق رای و حق تحصیل و حق شغل خارج از منزل و حق وزارت و حکومت از نان گرفته شده بود (اهمیت و ناطق ، ۱۳۵۶، ۳۷۸) / تضعیف شدید سپاه و نیروی نظامی در استلته انقلاب مشروطه (ابوالحمد، ۱۳۷۶) / بحرانها و ضعف جامعه اعم از بحران مالی و فقر و بیکاری و بحران قومی / استقرار خارجی (اهمیت و ناطق ، ۱۳۵۶) / اختلافات و رقابتهای قومی و قبیله ای و عشایری و مذهبی در شهرها / تضعیف هویت و آگاهی طبقاتی (سرایبی و هاشم ، ۱۳۸۱)	سخن گفتن محتاطانه و یا در لافقه در باب شرایط سیاسی خاص آرمانشهر / تاکید بر قانون گرایی و اهمیت نظم و مقررات در سیمای آرمانشهر های ارائه شده / تاکید بر حذف بحران های سیاسی و یا نشان دادن سیمای شهری مطمئن و امن در باب آرمانشهر / تقویت آگاهی های طبقاتی / تاکید بر نشر علم و سواد آموزی در ترسیم آرمانشهر / حذف رقابتهای بی فایده قومی در آرمانشهر
شرایط اقتصادی	گسترش روابط بازرگانی در شهرها / ادغام اقتصاد کشاورزی در دیگر / ادغام اقتصاد ایران در بازارهای جهانی / تحول در زمینه مالکیت خصوصی و پیدایش املاک پهنآور زمینداران (فوران، ۱۳۷۷) و اشرف، ۱۳۵۹) / عدم توسعه صنعت و معدن و خدمات / حضور کارگران خارجی در صنایع جدید (فوران، ۱۳۷۷) / تزلزل صنایع بومی (آبراهامیان، ۱۳۷۷)	تاکید خاص بر ظهور صنایع و علوم و فنون جدید / اثرپذیری شدید از اقتصادهای مبتنی بر دانش و دانش مداری در فضاهای شهری آرمانشهر / ترسیم اقتصاد پایدار همراه با مشارکت در آرمانشهر
شرایط فرهنگی	پایین بودن سواد و آگاهی عمومی / قومی و عشایری بودن بافت شهری / چالشهای قدرت دینی و سیاسی در عرصه شهری / خویشاوندگرایی / عدم مشارکت دولت در اداره مدارس و دبستانها و ساخت و ساز آتلهاکسروی، ۱۳۶۵، ۲۸ و ۳۹) / کاهش مداوم مشروعیت قاجار توسط روحانیت	تاکید ویژه بر افزایش آگاهی عمومی به همراه نشر دانش و علم در آرمانشهر / تاکید بر جایگاههای نشر دانش و مدرسه و آموزش / کم رنگ شدن نقش نهادهای دینی در ترسیم آرمانشهر
شرایط بین المللی	چابده های مادی تمدن غربی برای شهر ایرانی / ترجمه آثار کلاسیک غربی به فارسی / روزنامه های منتشره ایرانیان خارج کشور / تفکر ایجاد مدارس چندبند به شیوه غربی در شهرهای ایران / تاثیرپذیری از فن اوری نظامی غرب (حجازی، ۱۳۶۴) / نفوذپذیری و وابستگی نظامی ایران به غرب / شکستهای نظامی و اعطای امتیازات دیپلماتیک / کاپیتالاسیون تجاری / تزلزل صنایع بومی / بی اعتمادی به سنتهای کهن / دین در عرض سلیز جنبه های بشری (فرستخوانه، ۱۳۷۷)	نقش چابده های کابلهی و مادی تمدن غربی در آرمانشهر / تاکید بر ایجاد مدارس و فضاهای آموزشی در شهر به شیوه غربی / کم رنگ شدن نقش نهادهای دینی در آرمانشهر / تاثیر تحولات جهانی در باب علوم و فنون و صنایع و دین در ترسیم آرمانشهر

جدول ۳ بیکرام ارتباطات دوسویه شهر عصر مشروطه روشنفکران عصر مشروطه شهر آرمانی روشنفکران مشروطه.

روشن‌بررسی

در این پژوهش در رویکردی توصیفی و تحلیلی در پی روش تحقیق اکتشافی تلاش شده است تا به مفهوم آرمانشهری در اندیشه مشروطه، پرداخته شود. نخست به بررسی مهم‌ترین صفات و ویژگی‌های آرمانشهر مشروطه در ابعاد کلی و عمومی اشاره شده و در نهایت به بررسی اجمالی آرمانشهر روشنفکری مشروطه پرداخته می‌گردد. روش تحقیق به صورت تحلیلی-توصیفی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای آثار روشنفکران عصر مشروطه در ایران بوده است.

ایده‌آل‌های روشنفکران عصر مشروطیت چه بوده است؟ و چه تاثیری از لحاظ مادی و معنوی بر شهر و شهروندان آرمانی خود می‌تواند داشته باشد و یا داشته است؟

فرضیه پژوهش

تفکرات آرمانشهری روشنفکران مشروطه، دارای اصول و راهکارهای ویژه و خاصی در بعد شهرسازی بوده‌اند که به‌کارگیری هوشمندانه آنها، می‌توانسته است تاثیر مثبتی بر ابعاد حیات مادی و معنوی شهر و شهروندان داشته باشد.

صفات و ویژگی‌های عمومی آرمانشهر روشنفکران مشروطه

شهر تعلیم و تربیت به اندیشه غربی: تقریباً تمامی روشنفکران مشروطه بر نحوه تعلیم و تربیت به سیاق غربی پافشاری کرده‌اند. طالبوت و آخوندزاده و ملکم و مستشارالدوله و طالب اوف و زین العابدین مراغه ای همگی توجه به تعلیم و تربیت جوانان را توصیه می‌کردند. تحول فکری منحصر از راه تربیت و نشر دانش در میان همه طبقات اجتماعی میسر است (اکبری معلم، ۱۳۸۱، ۷۸). آخوندزاده اجبار در آموزش را نیز به تقلید از فردریک کبیر پیشنهاد می‌نماید «بنا بر قانون فردریک کبیر پادشاه، ... طفل را ... از نه سالگی تا پانزده سالگی محض به خواندن و نوشتن مجبور سازد» (آخوند زاده، ۱۳۵۷، ۱۵۸). ملکم در کتابچه غیبی، برتری تمدن غربی را در وهله اول از ناحیه آیین تمدن آنها می‌داند که در کارخانجات انسان سازی تولید می‌شود و در وهله بعد، صنایع و اختراعات آنها. وی می‌نویسد: اروپا به اتکای دو نوع کارخانه به جلو گام برداشته است. یکی کارخانه تولید کالا و دیگری کارخانه ساختن انسان؛ جایی که از یک طرف اطفال بی‌شعور می‌ریزند و از طرف دیگر مهندس و حکیم‌های کامل بیرون می‌آوردند (مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۷۲، ۶۷). طالب اوف می‌گوید: ایجاد مدرسه از نان شب واجب‌تر است (آدمیت، ۱۳۶۳، ۸۰). برای مملکت وجود اشخاص عالم لازم است و برای تربیت آنان باید مدارس عالی ترتیب داد (آدمیت، ۱۳۶۳، ۱۷ و آدمیت، ۱۳۴۹). از موضوعات مورد اشاره حاج زین العابدین مراغه‌ای نیز می‌توان به برنامه تاسیس مدارس جدید با برنامه آموزشی به شیوه اروپایی اشاره نمود.

شهر علم به صورت آموزه‌های زمینی غربی: شهر علم مشروطیت، نه علوم دینی و آسمانی بلکه علوم و فنون این جهانی و زمینی برگرفته از تمدن غربی است. میرزا فتحعلی آخوند زاده چنین نوشته است: «باید خیالات یوروپائیان در عقول مردم ایران به تجارت و مصنوعات یوروپاییان سبقت و تقدم داشته باشد» (به نقل از آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۶۵). میرزا ملکم‌خان تصور می‌کرد راه ترقی و اصول نظم را باید به همان شکلی که فرنگی‌ها اختراع و ابداع کرده‌اند، بدون دخالت عقل ایرانی در ایران اجرا کرد تا به دروازه‌های ترقی رسید.

شهر دنیاگرایی: آخوندزاده با شاخصه دنیاگرایی تمدن غرب، هدف از زندگی را آسودگی و تعیش دانسته، بر اصل لذت‌گرایی که شاخصه دیگر تمدن جدید غرب است صحنه می‌گذارد (چراغی کوتیانی، ۱۳۸۵، ۱۰۱). «حال وقت آن است که پنج حس خود را صرف تعیش و زندگی در جهان و کسب فضیلت در امور دنیا کنید. در زندگی جهان برای شما علم و سپس آزادی و آنگاه استطاعت (قدرت) لازم است» (گودرزی، ۱۳۸۳، ۱۲۴).

شهر عقل‌منهای وحی: از نظر آخوند زاده، عقل از درجه شرافت و اعتمادی بیش از وحی برخوردار است (چراغی کوتیانی، ۱۳۸۵، ۱۰۰). وی از قول باکل می‌نویسد: «نیر اعظم آسمانی با آن عظمت و جبروت که دارد در پیشگاه عقل انسانی لاف برابری نمی‌تواند زد» (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۷۴). آخوند زاده در نامه‌ای می‌نویسد: برای فهمیدن مطالب من، تو باید عقل صرف را سند و حجیت داشته باشی نه نقل را (مددپور، ۱۳۷۹، ۱۷۸). او تشکیک در امور دینی را از وظایف انسان دانشمند می‌داند: انسان کامل و محب نوع بشر عبارت از دانشمندی است که در کشف اسرار حقیقت و هم اساس اعتقادات دینی، ترس مال و جان را نیابد و این دانشمند را به هر نوع واجب است که فقط تشکیکی در حقیقت ادیان و مذاهب در خیال مردم اندازد (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۹۱). ملکم علم و عقل را ستایش می‌کند و اصالت انسان را به جای اصالت خدا می‌نشانند و دین را از دریچه علم غربی و عقل وابسته، نیازمند پالایش می‌بیند (چراغی کوتیانی، ۱۳۸۵، ۹۵).

شهر قانون: طالب اوف در توانمندی قانون می‌گوید: «راز توانمندی اروپا حکومت قانون است» (طالب اوف، ۱۳۴۶، ج ۱، ۷۴). میرزا یوسف خان مستشارالدوله در رساله «یک کلمه» الهامات خویش را حول محور قانون مبتنی بر قانون اساسی فرانسه بازنویسی کرد. ملکم خان و میرزا حسین خان سپهسالار، قانون را چاره همه دردها می‌دانستند و معتقد بودند که اروپا پیشرفت خود را مدیون قانون است (اکبری معلم، ۱۳۸۱، ۷۸).

شهر تقلید از مظاهر غرب: ملکم خان آشکارا از اخذ تمدن فرنگی بدون تصرف ایرانی سخن می‌گفت (اکبری معلم، ۱۳۸۱، ۷۴). ملکم‌خان راه نجات را در پیروی بی‌قید و شرط از غرب و اقتباس نظام فرهنگی آنان می‌داند (تقوی، ۱۳۶۱، ۸۰). ملکم می‌گوید: «حال وزرای ما می‌توانند نظام ایشان را در یک ماه اخذ بکنند اما به شرط اینکه عقل خود را از اختراعات تازه معاف بدارند...» (پارسا، ۱۳۷۹، ۷۸-۷۹).

است. در روستای چوبه فضای آرمانی تری به تصویر کشیده شده است. طراحی آسیاب‌های جدید، استفاده از خطوط تلفن از فضای کار به فضای منزل، باروری زمین‌های حاصلخیز، استفاده از نیروی برق رایگان به مدد انرژی های آبی و بادی، پیوند درختان و اصلاح نباتات؛ همگی نمونه‌هایی آرمانی از طرح‌ریزی مجتمع‌های زیستی به مدد علم و دانش و فن آوری است. البته نباید زمان نوشتن کتاب مسالک المحسنین که در عصر مشروطه نوشته شده است و این دانش و تکنولوژی هنوز به طور عمومی مطرح نشده بود را فراموش کرد (تلخیص از (طالبوف، ۱۳۴۷) و (طالبوف، ۱۳۵۶)).

آرمانشهر عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان:

مجمع دیوانگان داستان خیالی فرار تعدادی دیوانه از تیمارستان است که در بین آنها پیری روشن ضمیر وجود دارد که ضمن بیان ترقی پذیری آدمی با دانش مانیتیزم، روح گروه را به فضای آزادی می‌برد. ضمن بیان آرمانشهری از دانش و فن و ابزارهای جدید و پیشرفته، گروه را به دوهزار سال بعد می‌برد و جهان آینده را به آنها نشان می‌دهد. همچون مسالک المحسنین طالبوف، در مجمع دیوانگان نیز عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی از واژه‌هایی چون: «تصفیه طبیعت»، «اداره صحت و سلامتی»، «کشور خرد»، استفاده کرده است. شهر آینده شهر صنعتی شده است. شهر فاقد نام است. همه چیز با عدد و رقم شناخته می‌شود. ساختمان‌ها از جنس نوعی بلور است. نظارت همگانی شدید وجود دارد که مانع هرگونه جرم و جنایتی در شهر می‌گردد. پوشاک همه یکی است. انرژی شهر از انرژی امواج و انرژی خورشیدی به دست می‌آید. گیاهان همه خوردنی‌اند. هیچ چیز بیپه‌ای در شهر وجود ندارد. غذای مردم «جوهریات» است که سبب می‌شود مردمان شهر فضولات حیوانی و عرق و ... نداشته باشند. گرما و انرژی خورشیدی در مخازن در شهر ذخیره می‌شود. خوردن گوشت در شهر توسط مردمان زشت و ناپسند شمرده می‌شود. فصل‌ها و آب و هوا و باریدن به انتخاب گزیدش مردمان شهر و توسط دستگاه‌های خاصی صورت می‌گیرد. مردمان شهر سیصد سال عمر می‌کنند. سازماندهی چنین آرمانشهری زیر نظارت ده اداره صورت می‌گیرد که عبارتند از: اداره استخدام آفتاب، دایره تغذیه روحی و جسمی، دایره معلومات عمومی، دایره کواکب و سیارات، دایره شیمی و کشاورزی، دایره ارواح، دایره آکادمی، دایره بهداشت و افزایش عمر و ورزش، دایره حقوق و اخلاق، دایره صنایع و فنون مستظرفه. هر دایره نیز خود ده بخش دارد. هر دایره در عید نوروز گزارشی از کشفیات و اختراعاتی که در دایره مربوط به خود رخ داده است را گزارش می‌نماید. در فضای شهر نیز ساختمان‌هایی ساخته‌اند که قابلیت ارتباط صوتی و مشاهده دیگر سیارات را داراست. تمامی فضای شهر سرشار از خوش نیستی و نیک سرشتی است (تلخیص از صنعتی زاده کرمانی عبدالحسین، بی تا).

در آرمانشهر روشنفکری عهد مشروطیت جهت‌گیری‌ای است که نشان از رویکرد تضعیف و یا حذف ابعاد همه جانبه وجودی آدمی را داراست و فقط برخی صفات و ویژگی‌های مربوط به حیات این جهانی و آن هم با بهره‌گیری از سبک و سیاق زندگی غربی و بی توجه به عالم لاهوت مورد بررسی و تأکید قرار گرفته است و ناظر بر ارتقای زندگانی روحانی و معنوی نمی‌باشد.

صفات و ویژگی‌های آرمانشهر روشنفکری عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین، واندیشه‌های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان

آرمانشهر عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین: در کتاب مسالک المحسنین، اندیشه‌های آرمانی طالبوف به صورت داستانی خیالی مطرح می‌شود. این کتاب به صورت سفرنامه‌ای خیالی گزارش یافته است. در روز دوشنبه چهارده ذی‌قعدة سال ۱۳۲۰ هـ. ق هیاتی ۵ نفره به ریاست محسن ابن عبدالله، دو نفر مهندس، یک نفر طبیب و یک معلم شیمی، از «اداره جغرافیایی موهوم مظفری»، مامور می‌شوند که به قله کوه دماوند صعود کرده و محدوده یخ طرف شمال آن را ملاحظه کنند و «ارتفاع قله را اندازه بگیرند» و... این ماموریت را در دو سه ماه به اتمام رسانند. مبداء سفر به صراحت ذکر نشده است ولی استنباط می‌شود که مبداء سفر از تهران آغاز شده است. در جای جای این کتاب نور و ظلمت، علم و جهل، خوبی و بدی، با هم روبرو می‌شوند. صحنه‌های سنت‌های خرافاتی مردم کوچه و بازار و درگیری میان مردم انبوه بازار بر سر نادانی و تباهی و فساد ماموران حکومتی در صفحات آغازین کتاب مسالک المحسنین به چشم می‌خورد. پسان اتوپای تامس مور، اسامی انتخابی عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین نظیر «اداره جغرافیایی موهوم مظفری»، «اپوالمعارف لامکانی»، «تقه الکادین» و ... نام‌هایی خیالی و طنزآلودند که به جنبه‌های تباه آلود و فاسد عهد قاجاری اشاره می‌نمایند. جنبه‌های زشت و زیبا قرین هم جلوه گر شده‌اند. زیبایی‌ها و مطلوب‌ها از آن جامعه نو و زشتی‌ها و تباهی‌ها همه یکسر از جانب جامعه کهنه و سنتی معرفی گشته‌اند. در کنار توصیف زشتی‌ها و بازگویی سیاهی‌های عصر خود به طرح مجموعه‌هایی خیالی از وضعیت‌های آرمانی پرداخته است. توصیف باغ جنت آباد یا گل‌های همیشه بهار و تندیس‌های قهرمانان علمی و پهلوانان رزمی با چراغ‌های برقی و صندلی‌های آراسته و خیابان‌های مفروش از این قبیل است. علاوه بر باغ جنت‌آباد مورد اشاره در کتاب مسالک المحسنین، مجمره شهرک‌هایی که به تناسب زمان ده-روستا نامیده شده است اشاره شده است نظیر ده بایستقور و روستای چوبه. در ده بایستقور کدخدای فرهیخته روستا با تصمیماتی نوین نظیر برپایی صندوق تعاون و احداث مدرسه به سبک جدید در پی سازوکارهای سودمند به سبک مغرب زمین در روستا برآمده

جدول ۴ خلاصه آرای شش روشنفکر نماینده طیف های خاص جریان روشنفکری عصر مشروطه

روشنفکر	خلاصه دیدگاهها و اندیشه ها
میرزا فتحعلی آخوند زاده	ضد دین، تغییر اقیای فارسی، آموزش همگانی حتی با قوه زور، سکولاریست، تفکیک دین از سیاست و مخالف نفوذ و دخالت شرعی روحانیون، مخالف تطبیق مشروطه با مفاهیم دینی و اسلامی، نگرش تمام مثبت به غرب و پذیرش بی چون و چرای اندیشه غربی، طرد تمامی مظاهر فرهنگ اسلامی
میرزا ملکم خان ناظم الدوله	اخذ تمدن غرب بدون تصرف ایرانی، معلمی دارالفنون، تاسیس فراموشخانه، تغییر را در لافقه دین عرضه می نماید، تلاش در ظاهر برای نشان دادن انطباق مفاهیم تمدن غربی با اندیشه های اسلامی و دینی، اخذ از تمدن غربی، استقرار قانون، سادگی اقیای عربی، برابری تمدن با اروپایی شدن، دارای اعتدال در مواجهه با آخوند زاده، مردی هزار چهره و معجونی از اشداء، دارای کاستی های اخلاقی، اعتقاد به غربی شدن در تمامی شعور، پیروی کامل از فرنگ
میرزا آقا خان کرمانی	تلاش در جستجوی هویت پیش از اسلامی برای ایران، شیفتگی به تاریخ ایران باستان، عصیان علیه نظام روحانی، ناسیونالیسم باستان گرما، دست شستن از سنت و نفی سنت، مبارزه با مظاهر مذهبی به بهانه خرافات، شیفتگی به مظاهر علمی غرب
میرزا یوسف مستشارالدوله	روابط حسنه با روسیه، سمت سرکنسولی ایران در حاجی طرخان روسیه، دیدار از مسکو و پترزبورگ، روابط دوستانه با آخوند زاده در تفلیس، سرکنسول ایران در پاریس، تلفیق مبانی نظری اسلام با ترقی غربی، رویکرد مبتنی بر پیروی تمدن غربی، اصلاح طلب مدرن با بینش آشتی جویانه یا مذهبی، خواستار نوعی دموکراسی دینی ظاهری
میرزا عبدالرحیم نجاززاده تبریزی مشهور به طالب لوف	ساده سازی زبان فارسی «مهندس انشای جدید» (طالب لوف، ۱۳۵۷، ۱۴ مقدمه ایرج افشار)، ترجمه روسی آثار غربی، مدافع سرسخت اندیشه های ترقی در ایران، تقلید از غرب بدون وابستگی به غرب، آموزش جدید، طرفدار اصلاح خط نه تغییر، مدرن سازی نه غربی شدن
حاج زین العابدین مراغه ای	عمده شهرت به خاطر نوشتن سیاحتنامه ابراهیم بیگ، تاسیس مدارس جدید با برنامه آموزشی به شیوه اروپایی، اقتباس محتاطانه و گزینشی از غرب، مثال نمونه از رسوم و آیین و حفظ هویت بومی، مخالف اعزام محصل به فرنگ

جدول ۵ تاثیر نوع دیدگاه های دینی بر اندیشه آرمانشهری شش روشنفکر مشروطه

روشنفکر	دیدگاه دینی روشنفکر	تاثیر در اندیشه آرمانشهری روشنفکر
میرزا فتحعلی آخوند زاده	حذف دین، تعارض میان دین اسلام و علم و زندگی، سکولاریست، تفکیک دینی، اعتبار عقل بیش از وحی	مخالفت با نهادهای دینی و مذهبی در سیمای شهری آرمانشهر، اعتبار دادن به برتری نهادهای مادی بر نهادهای معنوی در ساخت شهری
میرزا ملکم خان ناظم الدوله	حذف تدریجی استیلای دینی، پذیرش تمامی باورهای غربی، تلسیس فراموشخانه، اصالت انسان به جای خدا، پرهیز ظاهری از دشمنی علما	به حاشیه راندن سیمای شهر مذهبی، تاسیس مدارس و نهادهای آموزشی عقل محور با تاکید بر حذف تدریجی نهادهای مذهبی
میرزا آقا خان کرمانی	علائق زرتشتی، حمله به اعراب مسلمان، مخالفت با حجاب	حذف وابستگی های دینی در حیات شهری، حضور زنان در شهر و فضاهای شهری بدون محدودیت چادر و حجاب، حذف تعلقات مذهبی در شهر
میرزا یوسف مستشارالدوله	همزیستی مسالمت آمیز با اندیشه های مذهبی، تلاش در توضیح تمدن غربی با اندیشه های مذهبی، طرفدار تنوع کراسی	حضور همزمان کالبد دینی و غیر دینی در فضاهای شهر، دفاع از تمدن غربی با سلوکار دینی، همزیستی مسالمت آمیز تمامی مذاهب در شهر
طالب لوف	اعتقاد به ابراهیم فلسفی، دگرگونی پایه ای احکام شرعی در دوران معاصر	زوم تغییر قوانین زیستی و شهری برگرفته از نظام شرع، برتری دادن به مفاهیم فلسفی لیبرال در برابر مفاهیم مذهبی دینی در شهر
حاج زین العابدین مراغه ای	دفاع از دین و مذهب در برابر تمدن غربی	زوم وجود و تقویت نقش نهادهای دینی در شهر و فضاهای شهری

جدول ۶ تاثیرات متقابل اعتقادات مرتبط با حیات مادی جامعه بر حیات مادی آرمانشهری شش روشنفکر مشروطه

روشنفکر	اعتقادات مرتبط با حیات مادی جامعه	تاثیر در اندیشه حیات مادی آرمانشهری
میرزا فتحعلی آخوند زاده	تغییر خط فارسی به لاتین، آموزش اجباری به شیوه فرنگی، اعتقاد به شاخصه های دنیاگرایی غربی، تمییز و فضیلت دنیوی، احداث مدارس عالییه برای تحصیل علوم دنیوی	الگوی آموزش و پرورش اجباری در آرمانشهر، آموزش خط و اقیای جهانی در آرمانشهر، تاثیر پذیری از شاخصه های دنیاگرایی غربی، بهره وری حداکثری از مواهب دنیوی در آرمانشهر، مدارس آرمانشهر در راستای علوم دنیوی
میرزا ملکم خان ناظم الدوله	اخذ تمدن فرنگی بدون دخالت ایرانی، قانون فرنگی، ورود مستشاران خارجی، امتیاز به کمپانی های خارجی، اعزام محصل به فرنگ، قانون فرنگی، اخذ تمامی صنایع و علوم فرنگ بی دخالت عقل ایرانی، مدارس به سبک فرنگ	الگوگیری محض آرمانشهر طبق سنتها و معیارهای تمدن فرنگی، مطلق انگیزی تاثیرات قانون و تمدن غربی در شکل گیری آرمانشهر، عدم دخالت نیروهای بومی در خلق الگوهای آرمانشهری، اهمیت نهادهای آموزشی به سبک غربی در آرمانشهر، اخذ و ورود یکسویه اندیشه های غربی در آرمانشهر ترسیم شده
میرزا آقا خان کرمانی	پذیرش اصول فلسفی غربی با تفکر انتقادی با اندیشه های ایران باستانی، اقتباس آگاهانه از غرب، مدارس جدید	انتقادات و ترکیب اندیشه های آرمانشهری برگرفته از اصول فلسفی غربی با اندیشه های ایران باستان، آرمانشهر اقتباس آگاهانه از غرب، جایگاه ویژه مدارس جدید
میرزا یوسف مستشارالدوله	قانون مداری مبتنی بر قانون فرانسه، انطباق مفاهیم آزادی مدنی غربی با تعالیم اسلامی، پیشنهاد پروژه راه آهن قم و مشهد، تلاش در راستای آشتی شریعت مذهبی با تمدن فرنگی	اهمیت خاص قانون و نهادهای قانونی برگرفته از فرنگ در حیات آرمانشهری، تلاش در راستای تلفیق قانون و شریعت در آرمانشهر مطلوب، اهمیت خاص مسیریهای حرکتی برون و درون شهری در آرمانشهر
طالب لوف	تغییر اقیای فارسی، اخذ دانش و فن غربی، تاسیس مدارس جدید، الگوی ژاپن	تغییر اقیای فارسی، اخذ دانش و فن غربی، تاسیس مدارس جدید، الگوی ژاپن
حاج زین العابدین مراغه ای	تلسیس مدارس جدید به شیوه فرنگی، الگوپذیری از ژاپن	اهمیت ویژه آموزش و پرورش در اندیشه آرمانشهری، پذیرش مشروط اندیشه های آرمانشهری غرب، احترام به سن بومی و منطقه ای در آرمانشهر

جدول ۷ خلاصه تفکرات آرمانشهری عصر مشروطه و کاربرد در دوران معاصر مورد مطالعه در تحقیق.

آیتم	خلاصه دیدگاه روشنفکری عصر مشروطه	کاربرد در دوران معاصر با حذف آموزه های ناپسند
شهر تعلیم و تربیت به اندیشه غربی	پافشاری بر نحوه تعلیم و تربیت به سیاق غربی، توجه به تعلیم و تربیت جوانان، آموزش اجباری تعلیم و تربیت، برنامه تاسیس مدارس جدید با برنامه آموزشی به شیوه اروپایی	پافشاری بر نحوه تعلیم و تربیت با اندیشه های مذهبی-ملی، توجه به تعلیم و تربیت جوانان، آموزش اجباری تعلیم و تربیت، برنامه تاسیس مدارس جدید با بهره گیری از دانش روز و برنامه آموزشی بومی
شهر علم به صورت آموزه های زمینی غربی	علوم و فنون این جهانی و زمینی برگرفته از تمدن غربی،	علوم و فنون این جهانی و زمینی در کنار دانش برگرفته از تمدن اسلامی-ایرانی
شهر دنیاگرایی	بهر گیری از شاخصه دنیاگرایی تمدن غرب-آسودگی و تعیش، اصل لذت گرایی، پنج حس خود را صرف تعیش و زندگی در جهان و کسب قضاوت در امور دنیا	بهر گیری از شاخصه دنیاگرایی در راستای نیل به اهداف عالیته اخروی، تلاش در آسودگی ماده و معنا در ساحت شهری، اصل آخرت گرایی، پنج حس خود را صرف نیکی و زندگی در جهان در راستای کسب قضاوت دنیوی و اخروی
شهر عقل منتهای وحی	عقل از درجه شرافت و اعتمادی بیش از وحی برخوردار است، عقل صرف را حجت در همه امور، تشکیک در امور دینی، اصالت انسان را به جای اصالت خدا	عقل در کنار وحی واجد ارزش و اعتبار است، عقل صرف حجت در امور نیست، رفع تشکیک در امور دینی، اصالت انسان در کنار اصالت خدا و با محوریت توحیدی
شهر قانون	توانمندی قانون در فضاهای شهری، حول محور قانون و مبتنی بر قانون اساسی فرانسه، قانون را چاره همه دردها	توانمندی قانون در فضاهای شهری، حول محور قانون و مبتنی بر قانون شریعت اسلامی، قانون شریعت چاره همه دردها
شهر تقلید از مظاهر غرب	اخذ تمدن فرنگی بدون تصرف ایرانی، پذیرش مطلق و اقتباس نظام ارزشی، سیاسی و اقتصادی - اجتماعی و طرز تفکر و سیستم اندیشه و باورهای غربی، راه پیروی بی قید و شرط از غرب و اقتباس نظام فرهنگی غرب	اخذ مظاهر کالبدی تمدن فرنگی با تصرف همراه با تدریس، بومی کردن پذیرش و اقتباس نظام ارزشی، سیاسی و اقتصادی - اجتماعی و طرز تفکر و سیستم اندیشه و باورهای غربی، راه پیروی با قید و شرط از غرب و اقتباس آموزه های مثبت نظام فرهنگی غرب

جدول ۸ خلاصه دیدگاهها و اندیشه های آرمانشهر عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین، و اندیشه های عبدالحسین

صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان.

آندیشمندان	شرح اندیشه های آرمانشهری
عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین	دوگانه ها، تفکر دوآلینه، اشاره به جنبه های تباها آلود و فاسد عهد قاجاری، امید رسیدن به عصر نوید بخش جدید، پناغ همیشه بهاره به کارگیری انرژی الکتریکی، به کارگیری انرژی خورشیدی، به کارگیری انرژی امواج، خیابانهای مفروش، اشاره به اهمیت رهبری فرزانه در شهر، احداث مدرسه به سبک جدید، تعاون، صندوق برای همیاری، اصلاح نیات و درختان، انرژی رایگان، ارتباط آسان و تلفنی محل کار و منزل، طراحی آسپاهای جدید
عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان	رهبری پیروی روشن ضمیر، شهر صنعتی، عدم وجود جرم و جنایت، سیستم پیشگیری جنایت و جرم، نظارت همگانی شدید مورد توافق عموم، انرژی خورشیدی، تغییرات اقلیمی به دلخواه و بهینه، عمر سیصدساله ساکنان، سازماندهی تحت نظارت ده اداره، گزارش سالیانه اکتشافات و اختراعات، قابلیت ارتباط سمعی بصری با دیگر کرات و سیارات، فضای شهر سرشار از خوش نیتی و نیک سوشی

جدول ۹ برخی از مهمترین موارد مورد اشاره در آرمانشهر روشنفکران عصر مشروطه.

روشنفکر	برخی موارد مورد اشاره در اندیشه آرمانشهری روشنفکران عصر مشروطه										
	فلسفهای آموزشی / تدبیس مدارس جدید	قانون مداری / نظم	سرزندگی و نشاط	امنیت / حذف جرم	تکنومداری / اهمیت تکنولوژی	مشارکت مردمی	فضای شهری	هویت غربی	کنترل و نظارت	انرژی و مسابوات	حمل و نقل
میرزا فتحعلی آخوند زاده											
میرزا ملکم خان ناظم الدوله											
میرزا آقا خان کرمانی											
میرزا یوسف مستشارالدوله											
طالبوف											
حاج زین العابدین مراغه ای											
عبدالرحیم طالبوف											
عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی											

جدول ۱۰ مولفه اصلی تفکر آرمانشهری مورد اشاره در آرای روشنفکران عصر مشروطه.

مولفه اصلی تفکر آرمانشهری	روشنفکران عصر مشروطه
شهر به تبعیت از شهر غربی و با پرهیز از شهر سنتی	میرزا فتحعلی آخوند زاده / میرزا ملکم خان ناظم الدوله /
شهر به تبعیت از مظاهر تکنیکی شهر غربی و پایبندی به شهر سنتی	میرزا آقا خان کرمانی / حاج زین العابدین مراغه ای / میرزا یوسف مستشارالدوله / طالبوف /
شهر به تبعیت از شهر سنتی	حاج زین العابدین مراغه ای /
شهر به تبعیت از نهادهای غرب گرای گزینشی	عبدالرحیم طالبوف / عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی /

و شهروندان داشته باشد؛ با تعدیل و افزودن نیازهای معنوی و حذف بار ضد ارزشی می‌تواند مورد قبول واقع شود.

زیست جهان گذر مشروطه، به تعبیر پورکن هابرماس که کارکرد زیست جهان را در «ضامن نظم است و اهمیت شناختی و اخلاقی - علمی دارد» (هابرماسن، ۱۳۸۰، ۲۴۳) عنوان کرده است؛ برای بقای سازگاران خود و گذر موفقیت آمیز به مراحل بعدی نیازمند توجه جامعه روشنفکری و دوام آن در سازوکارهای فرهنگی عصر خود علی‌الخصوص مفاهیم و بن‌مایه‌های دینی و مذهبی می‌بایست جستجو می‌نمود که متأسفانه چنین نشد. نسل اول روشنفکری در ایران حاصل برخورد آرا و افکار تمدن غربی با فرهنگ ایرانی بود. روشنفکران در برنامه‌های خود به سوی ترقی، پیشرفت و رفع عقب‌ماندگی جامعه توجه چندانی به دین نکرده بودند و یا توجه شان به فضای دینی جامعه ناشی از اجبارشان برای به کرسی نشاندن عقاید فرنگی خود در فضای مذهبی جامعه بوده است. روشنفکران نسل اول مورد بررسی با پذیرش مبانی علمی و عینی تمدن غرب، نمونه‌های مشابه را برای فضای فکری ایران به اجرا می‌نهادند. تقلید از اومانیزم غربی، مطرح کردن آن برای جایگزینی دین و معرفی دین به عنوان هیولایی وحشتناک (بازرگان، ۱۳۷۷، ۴۲۱) و متحجرانه و منتسب کردن تمامی مشکلات جامعه به دین مایه دلسردی مردم می‌شد (امیری، ۱۳۸۲، ۵۴). هر چند تلاش‌هایی برای انطباق مفاهیم روشنفکری تمدن غربی با اندیشه‌های اسلامی صورت گرفت ولی عموماً طبقه به اصطلاح روشنفکر موفقیت اندیشه‌های خود را در گرو حذف و یا تضعیف نهادهای مذهبی عصر خود می‌نگریستند؛ که در نهایت سبب عدم انطباق درونی با واقعیت‌های جامعه و بین بست تفکرات روشنفکری در عصر مشروطیت گردید.

با بررسی و تحلیل متون روشنفکری عصر مشروطه می‌توان ابراز داشت که:

۱. روشنفکران متجدد ایرانی عصر مشروطه دیدگاه‌هایی مخصوص در مورد آرمانشهر مطلوب خود داشته‌اند.
۲. دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در مورد ترسیم آرمانشهر مطلوب خود، رویکردی ضد دینی و یا غیر دینی داشته است.
۳. دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در حیطه مباحث مطرح شده آرمانشهری عصر مشروطه، جنبه حیات مادی بشر را با توجه به تفکر اومانیزم غربی مورد توجه قرار داده‌اند.

آزمون فرضیه و تحلیل فرضیه پژوهش

تفکرات آرمانشهری روشنفکران مشروطه، دارای اصول و راهکارهای ویژه و خاصی در بعد شهرسازی بوده‌اند که به‌کارگیری هوشمندانه آنها، می‌توانسته است تاثیر مثبتی بر ابعاد حیات مادی و معنوی شهر و شهروندان داشته باشد.

به عبارتی تمامی روشنفکران نامبرده فوق دارای دیدگاه‌ها و اندیشه‌های مخصوص به خود بوده‌اند. که دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در حیطه مباحث مطرح شده جامعه مشروطه و در شهر مشروطه، رویکردی ضد دینی و یا غیر دینی داشته است.

با جمع بندی آرای روشنفکران فوق می‌توان به این نتیجه رسید که به جز حاج زین العابدین مراغه‌ای که نگرشی مدافعانه نسبت به مذهب داشته است و میرزا یوسف مستشارالدوله که رویکرد بی‌طرفی نسبت به مفاهیم مذهبی داشته است؛ بقیه روشنفکران نامبرده جنبه گیری خصمانه‌ای نسبت به مذهب و تفکرات دینی داشته‌اند.

با توجه به پردازش تحقیق مشخص می‌گردد که تمامی روشنفکران مورد مطالعه در تحقیق حاضر از مبانی فکری و فلسفه غربی جهت بهره‌گیری در حیات مادی جامعه بهره گرفته‌اند. دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در حیطه مباحث مطرح شده جامعه مشروطه، جنبه حیات مادی بشر را با توجه صرف به تفکر اومانیزم غربی مورد توجه قرار داده‌اند.

به نظر می‌رسد که تدبیر و بازنگری مفاهیم ارزشی عصر مشروطه با نگرش دین‌محوری و کاستن بار منفی ضد ارزشی با دمیدن روح تعهد و اندیشه اسلامی و روحیه اجتهاد علمی می‌تواند سبب ساز رویکردی نو در فهم و درک مجدد و این‌بار حساب‌شده و ارزشی دوران مشروطه جهت به‌کارگیری در عصر حاضر باشد. با نگرشی بر اندیشه‌های آرمانشهری دو روشنفکر عهد مشروطه عبدالرحیم طالیوف در کتاب مسالک‌المحسنین، و اندیشه‌های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان؛ به نظر می‌رسد نقطه نظرات مطرح شده می‌تواند با تعدیل و بازنگری حتی در حیات شهرهای امروزی ما مفید واقع شود. به عبارت دیگر فرضیه مورد بررسی که «تفکرات آرمانشهری روشنفکران مشروطه، دارای اصول و راهکارهای ویژه و خاصی در بعد شهرسازی بوده‌اند که به‌کارگیری آنها می‌توانسته است تاثیر مثبتی بر ابعاد حیات مادی و معنوی شهر

نتیجه

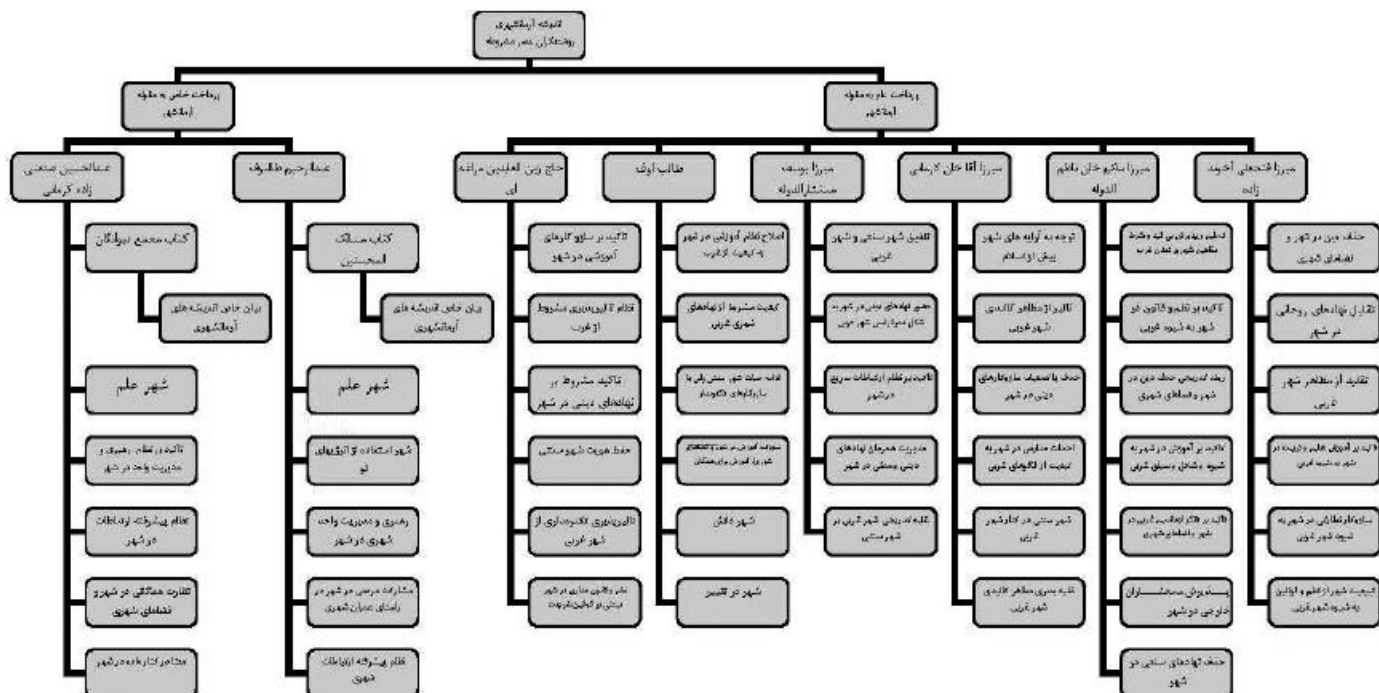
و در نهایت به فضای گفتمان دیکتاتوری انجامید. در مطالعه مفاهیم آرمانشهری روشنفکر متجدد ایرانی عصر مشروطه به‌طور عام، تأکید بر اخذ مظاهر کالبدی غرب و اخذ علوم و فنون دنیوی و تاسیس مدارس به سبک جدید در همگی مشهود است. نوع و بیان این راهکار متناسب هر شخصیت از طرح نئی کامل اندیشه‌های مذهبی (آخوند زاده) تا برخورد فرصت‌طلبانه با اندیشه‌های دینی (میرزا ملکم و طالب اوف)؛ و رویکرد رجعت مذهبی به ایران باستان (میرزا آقا خان کرمانی)؛ پذیرش محدود

مطالعه فضای فکری آرمانشهر ترسیمی روشنفکران مورد بررسی نشان دهنده کاستی در توجه به مفاهیم پایه و بنیادین مذهبی در عمق اندیشه‌های روشنفکری عصر مشروطه است. دوری روشنفکران از فضای دینی جامعه هر چند در کوتاه‌مدت با طرح مفاهیم نوین ناآشنا و مورد پسند توانست به موفقیت‌هایی دست یابد ولی در دراز مدت و میان مدت با دوری از توده‌های مردمی و طرح نشانه‌های آشنای مذهبی نتوانست به‌طور بهینه از شرایط پیش آمده برای اصلاحات بهره‌گیر

تعلیم و تربیت؛ شهر عقل؛ ... است. تحلیل داده بیانگر این نکته است که دیدگاه‌های آرمانشهری مشروطه به خصوص در آرای مختص آرمانی دو روشنفکر عهد مشروطه مشروطه عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین و اندیشه‌های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان در شهرسازی دارای اندیشه‌هایی مترقی می‌باشد که بخشی از این ایده‌ها امروزه در شهرسازی به اجرا درآمده است و بخش کامل آن می‌تواند با بازمهندسی مجدد ارزشی در شهرهای معاصر، نمود کامل عینی یابد. تلاش در تحقق این دیدگاه‌ها، اکنون نیز می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد که با توجه به لحاظ داشتن رویکرد دینی جنبه حیات معنوی بشر را نیز مورد توجه قرار می‌دهد.

اندیشه دینی در چارچوب تطبیق با تمدن غربی (میرزا یوسف مستشارالدوله)؛ و پذیرش و دفاع از تمدن دینی و اندیشه‌های اسلامی در برابر تمدن غربی (حاج زین العابدین مراغه‌ای) مشاهده می‌شود. اندیشه آرمانشهر و پیدایی و پیدایش و خلق شهری آرمانی در تمامی مکتب‌ها و اندیشه‌ها به نوعی موجود بوده است. در این میان در عصر مشروطه، به سبب رویکردهای خاص، صفات و ویژگی‌های مشخصی را برای آرمانشهر مطلوب خود خواهان است که با حذف آموزه‌های ضد ارزشی و به کارگیری مفاهیم علم محوری که با اندیشه توحیدی همسوز باشد؛ قابلیت به کارگیری و بهره‌مندی در عرصه کنونی را نیز داراست. آرمانشهر مشروطه، نمود شهر قانون، شهر علم، شهر

نمونه آرمانشهری، شهر مدنظر روشنفکران عصر مشروطه

حمید محمد زاده و حمید آراسلی، انتشارات احیاء، تبریز.

آدمیت، فریدون و ناطق، هما (۱۳۵۶). افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشره نشده دوره قاجار. انتشارات آگاه، تهران.
 آدمیت، فریدون (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده. انتشارات خوارزمی، تهران.
 آدمیت، فریدون (۱۳۶۳). اندیشه‌های طالبوف تبریزی. نشر دماوند، تهران.
 آقابخشی، علی (۱۳۷۴). فرهنگ علوم سیاسی، مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، تهران.
 آل احمد، جلال (بی تا). در خدمت و خیانت روشنفکران. چاپ دوم، انتشارات رواق، تهران.

پی‌نوشت‌ها

- 1 Robert Owen.
- 2 Charles Fourier.
- 3 Etienne Cabet.

فهرست منابع

آبراهامیان، پروانده (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی. ترجمه کاظم فیروزمندی و دیگران، نشر مرکز، تهران.
 آخوند زاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷). الفبای جدید و مکتوبات، به کوشش

- ابوالحمد، عبدالحمید (۱۳۷۶). میانی سیاست، جلد اول، چاپ هفتم، انتشارات توس، تهران.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجاریه، انتشارات زمینه، تهران.
- اکبری، زرگری نژاد، آغاچری (۱۳۸۰). روشنفکری در تاریخ معاصر ایران، نشریه یازتاب اندیشه، شماره ۲۰، صص ۳۳-۳۸.
- اکبری معلم، علی (۱۳۸۱). واکنش روشنفکران ایرانی در مواجهه با فرهنگ غربی، رواق اندیشه، شماره ۹، صص ۶۹-۸۴.
- امیری، جهاندار (۱۳۸۲). پست‌های تاریخی و ایدئولوژیکی برآمدن روشنفکران بینی، مجله علمی پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۱۸، صص ۳۵-۶۲.
- بازرگان، مهدی (۱۳۷۷). خدا در اجتماع، جلد اول، مجموعه آثار شماره ۲، قم، تهران.
- بروجردی، مهرزاد (۱۳۷۷). روشنفکران ایرانی و غرب، ترجمه جمشید شیرازی، فرزانه، تهران.
- پارسا نیا، حمید (۱۳۷۹). هفت نظریه برای اصلاحات، کتاب نقد، فصلنامه انتقادی-فلسفی-فرهنگی، پبلیز ۱۳۷۹، شماره ۱۶، سال چهارم، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، تهران.
- تقوی، علی محمد (۱۳۶۱). جامعه‌شناسی غرب‌گرایی، ج ۱، امیر کبیر، تهران.
- چراغی کوتیانی، اسماعیل (۱۳۸۵). علم و تمدن جدید از نگاه منور لافکران (ملکم خان، آخوندزاده و طلبوف)، نشریه علمی ترویجی معرفت، شماره ۱۰۹، صص ۹۴-۱۰۶.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- خرمشاد، محمدباقر (۱۳۸۲). روشنفکری و روشنفکری بینی ایران در سمت حرکت، مضمب، اقر، فصلنامه سیاسی-اجتماعی رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ش ۴، صص ۱۲۴-۱۲۳.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۵). لغت نامه دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین، جلد چهل و پنجم، انتشارات دانشگاه تهران.
- زیباکلام، صادق (۱۳۷۷). سنت و مدرنیسم ریشه یابی علل شکست کوششهای اصلاح طلبانه و نوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار، انتشارات روزنه، تهران.
- سرایی، حسن و هاشم زهی، نوروز (۱۳۸۱). شرایط اجتماعی و گفت‌وگوهای روشنفکری در آستانه انقلاب مشروطه، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره چهارم، شماره سوم، صص ۸۱-۱۱۴.
- شفیعی سروسستانی، اسماعیل (۱۳۷۲). تهاجم فرهنگی و نقش تاریخی روشنفکران، انتشارات کیهان، تهران.
- صنعتی زاده کرمانی، عبدالحسین (بی‌تا). مجمع دیوانگان، تهران.
- طلبوف، عبدالرحیم (۱۳۴۷). مسالک المصننین، سازمان کتاب‌های جیبی تهران.
- طلبوف، عبدالرحیم (۱۳۵۶). مسالک المصننین، چاپ دوم، با مقدمه و حواشی باقر مومنی، انتشارات شبگیر، تهران.
- طلب اوف، عبدالرحیم (۱۳۴۶). کتاب احمد، ۳ جلدی، سازمان کتاب‌های جیبی تهران.
- طلب اوف، عبدالرحیم (۱۳۵۷). آزادی و سیاست، به کوشش ایرج افشار، سمر، تهران.
- ظهیری، سید مجید (۱۳۸۱). مجموعه مقالات مدرنیته، روشنفکری، دیانت، ج اول، انتشارات آستان قدس، مشهد.
- فرستخواه، مقصود (۱۳۷۷). سرآغاز نواندیشی معاصر بینی و غیر بینی، انتشارات سهامی انتشار، چاپ سوم، تهران.
- فوران، جان (۱۳۷۷). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تبین، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران.
- کسروی، احمد (۱۳۶۵). تاریخ مشروطه ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- گوردزی، غلامرضا (۱۳۸۳). دین و روشن فکری مشروطه، اختران، تهران.
- مدبپور، محمد (۱۳۷۹). سیر تفکر معاصر در ایران: تجدد و دین زدایی در اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده، وزارت آموزش و پرورش، مؤسسه فرهنگی منادی تربیت، تهران.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). انسان در قرآن، حسینیه ارشاد، تهران.
- معین، محمد (۱۳۶۲). فرهنگ فارسی، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- مؤسسه فرهنگی قدر ولایت (۱۳۷۲). تاریخ تهاجم فرهنگی غرب، میرزا ملکم خان، مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، تهران.
- هلبرماس، یورگن (۱۳۸۰). بحران مشروعیت تئوری دولت سرمایه‌داری مدرن، ترجمه جهانگیر معینی، انتشارات گام نو، تهران.

Encyclopedia Universal's (1984), Corpus 9, Paris, pp.1249-1250.